

Яковенко С.Б.,

аспірант кафедри глобалістики, євроінтеграції
та управління національною безпекою
Національної академії державного управління
при Президентові України

ГЕНЕЗИС ТА РОЗВИТОК КОРУПЦІЇ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

В статті проаналізовано історію виникнення та поширення явища корупції. Генеза поняття “корупція” зі стародавньому світі та до сьогодення. Також досліджена трансформація явища корупції, методи запобігання та протидії корупції в різних державних утвореннях та при різноманітних політичних режимах.

Ключові слова: корупція, хабарництво, хабар, державний апарат, антикорупційна політика.

GENESIS AND DEVELOPMENT OF CORRUPTION: HISTORICAL ASPECT

The paper analyzes the origins and spread of the phenomenon of corruption. Genesis term "corruption" of the ancient world and the present. Also investigated transformation phenomena of corruption, methods of preventing and combating corruption in various government entities and with different political regimes.

Key words: corruption, bribery, bribe, state machinery, anti-corruption policy.

Постановка проблеми. Хоча корупція відома давно, як соціально-економічне та суспільно-політичне явище, однак досліджується повною мірою лише за останні три-чотири десятиліття. Помітне зростання інтересу до проблеми корупції спостерігається на межі ХХ-ХХІ ст. Сучасна наука здійснила прорив у вивченні корупції, оскільки відійшла від вузького її розуміння такого як “хабарництво”. Основний масив наукових праць щодо корупції як окремого феномену припадає на ХХ ст. Зазначений період історії характеризувався особливістю плюралістичного підходу до аналізу корупції.

Розгляд історичних витоків корупції дозволяє зрозуміти природу цього явища, а отже дасть змогу ефективно запобігати та протидіяти її проявам.

Ступінь наукової розробки теми. Проблеми корупції вже достатньо тривалий час перебувають у полі зору вітчизняних дослідників. Зокрема, цьому питанню у своїх роботах приділяли увагу: Ю.А. Комісарчук, Л.Й. Гулемюк, С.О. Павленко, Ю.П. Заблоцький, М. Михальченко, О. Михальченко, Є. Невмержицький, С.М. Клімова, Т.В. Ковальова, А.М. Михненко та інші. Серед російських авторів, які розглядали проблеми корупції в історичному вимірі, слід відзначити Є.П. Перцова та Ю. Кузовкова.

Мета статті. Проаналізувати генезис, розвиток та модифікацію явища корупції в історичному вимірі.

У відповідності з метою статті поставлені наступні **цільі**: дослідити методи та способи протидії корупції в різних епохах, державних утвореннях та суспільних формаціях.

Виклад основного матеріалу. Корупція з'явилася в суспільстві з моменту виникнення держави, вона фактично народилася разом із державним апаратом, кастою управлінців, які швидко побачили можливість використовувати державну владу в особистих корисливих цілях. Про це свідчать релігійні пам'ятки (Старий Завіт, Коран), висловлювання відомих мислителів та історичні факти. Зокрема, у Старому Завіті говориться, що Мойсей проповідував проти прийняття подарунків, тому що вони "засліплюють очі" та призводять до несправедливості. У Корані зафіксовано спеціальну заборону платити хабарі. Пророк Моххамед застерігав, що Аллах прокляне всіх, хто платить та бере хабарі, а також того, хто сприяв цьому. Будда теж зазначав, що коли правитель, керуючи державою, шукає вигоди, то це врешті-решт призведе до деформації сутності суспільних відносин та ігнорування принципів справедливості. Хабарництво призводить не тільки до ухваленню нечесних рішень [1, с.17], а й обійманню негідними людьми високих державних посад.

На думку Ю.Заблоцького проблема корупції стосується не тільки державного апарату, але й людських спільнот загалом [16, с.54], що існували до появи держави, – у вигляді племені,

роду, громади чи навіть кількох сільських общин на будь-якій території.

Як зазначають дослідники С. Клімова та Т. Ковальова, у первісних суспільствах подарунок жрецю та вождю був нормою. Уперше спробував подолати корупцію ще у XXIV ст. до нашої ери Урунімгіна — шумерський цар міста-держави Лагаша. Минули тисячоліття, але корупція існує і до нині.

З виникненням держави й появою професійних чиновників звичай обдаровувати тих, від кого залежала доля, не зник. Розвиток державності спричинив виникненню численного бюрократичного апарату — касти чиновників, який отримував усе більше повноважень. І хоча вважалося, що вони повинні були жити за рахунок фіксованої оплати, у переважній більшості держав представники бюрократичного апарату прагнули використовувати своє службове становище [5, с.18-19] як джерело для отримання таємних доходів. Це явище набуло масового характеру і стало своєрідною нормою поведінки чиновників.

Отже, на нашу думку, корупція поставала невід'ємною частиною державного (управлінського) апарату, нероздільно пов'язане з його діяльністю, тому має розглядатись як невід'ємний негативний чинник впливу на державне управління.

На думку Л. Гулемюка, у Стародавній Греції корупція мала побутовий характер та проявлялась у вигляді псування їжі й питної води. Пізніше у судовій практиці корупцією стали називати деякі прояви занепаду моралі, розбещеність молоді та порушення громадського порядку. В античній Греції це поняття мало і соціальний зміст — занепад моралі та безлад. Але можна зустріти й інше тлумачення терміну “корумпованість” — підкуп будь-кого (не обов'язково посадової особи) грошима та щедрими подарунками [2, с.2-3]. На сьогодні саме таке розуміння наведеного терміну влучно характеризує корупційні діяння, які застосовують у своїй професійній діяльності не лише посадові особи, а й працівники медицини освіти тощо.

У Стародавньому Римі, за визначенням А. Михненка, під поняттям “корупція” розуміли шкоду, руйнування, підкуп та відносили ці діяння переважно до судової практики або процесу

управлінської діяльності, що відповідає сучасним правовим поглядам на проблему корупційних діянь. Історичні джерела свідчать, що корупція мала тотальний характер [7, с.8] в Римській імперії. Зокрема, деякі історики розглядають її як головну причину краху [15, с.30] Західної Римської імперії в 476 році. Відомості про корупцію тих часів ми знаходимо в роботах старогрецьких філософів Платона та Аристотеля. Вони неодноразово згадували про розбещувальну та руйнівну дію зловживання владою і хабарництва на економічне, політичне і духовне життя суспільства. Так, Аристотель в своїй роботі “Політика” [8] виділяв корупцію як найважливіший чинник, здатний привести державу якщо не до загибелі, то до занепаду. Боротьбу з корупцією філософ розглядав як основу забезпечення державної стабільності: Закони та розпорядження найголовніші інструменти в регулюванні державотворчих процесів, що унеможливають наживу посадовців. Аристотель, зокрема, забороняв одній людині в державі займати одночасно кілька посад. [7, с.8]

У Древньому Римі під поняттям “корупція” розумілось підкуп судді [3, с.28], а також — продажність чиновників та громадсько-політичних діячів, що набуло тоді неабиякого поширення.

Але протягом II ст. до н.е. відбувалася поступова трансформація римського суспільства. З’явилися надзвичайно багаті римляни, які володіли маєтками й коштовностями. Якщо раніше сенатори пересувалися пішки, то тепер вони використовували паланкіни або криті візниці, які супроводжували десятки слуг. Римське суспільство намагалося виробити деякі заходи щодо запобігання корупції, небезпеку якої римляни почали усвідомлювати наприкінці III ст. до н.е. Це, наприклад, заборона для сенаторів займатися морською торгівлею, фінансовими операціями та казенними підрядами. Проте ці обмеження в подальшому вони легко обминали за рахунок заняття торгівлею через довірених осіб. І починаючи вже з I ст. до н.е. з’являються ознаки серйозної корупції в цих сферах [5, с.19]. Крім того, під владою корупції опинилися розподіл державних земель, збирання податків та поставки продуктів харчування.

Розповсюдження корупції в Європі починається в період раннього середньовіччя. На думку Ю. Заблоцького, формальним чинником цього є розвиток грошових відносин, зростання чисельності державного апарату та зрощення гілок державної влади всупереч принципам римського права. Спочатку це поняття набуває виключно релігійного та канонічного значення, що пов'язане з процесом боротьби інквізиції з грецьким корінням латинської мови. Унаслідок цього було замінено термін “каталіз” (від грецького “katalysis” — руйнування, знищення) на латинське корупція [16, с.55], що в католицизмі мало значення “гріховність”.

У період Нового часу в Європі, поширюються теорії суспільного договору, відповідно до яких громадяни зобов'язані виконувати закони, прийняті державою, а держава, у свою чергу, зобов'язана захищати права громадян, передбачені законом. У разі зловживання владою з боку держави громадяни мали право розірвати договір та навіть змінити правителів. Ця концепція порушувала релігійні уявлення про те, що влада дана людям від Бога, адже народ утримує уряд, тож останній повинен його захищати.

У європейських державах на вимогу населення в XVIII-XIX ст. було здійснено ліберальні реформи, які закріпили положення про те, що чиновники повинні служити народу, дотримуватися законів та не брати хабарів.

Завдяки заходам, які дали можливість суспільству впливати на роботу бюрократичного апарату, рівень корупції в розвинених країнах протягом XIX-XXI ст. помітно зменшився порівняно з іншими країнами світу [5, с.18-25]. Хоча слід констатувати, що остаточно перемогти корупцію розвиненим країнам не вдалося.

Аналізуючи шлях європейських країн до поділу публічної та приватної влади слід зазначити, що державні посади в Європі закладали і давали в придане та часто передавали у спадок. Наприклад, в Іспанії посади в колоніях продавали на офіційних аукціонах. Голландський чиновник оплачував “ліцензію на зайняття посади” в колоніальній Батавії. Ще в середині XIX ст. для більшої частини Європи було характерним сприйняття державної посади як приватної власності, й ніхто не називав це

корупцією Така практика була або законною, або трактувалась законом двояко. Лише в кінці XIX ст. почали формуватися етичні [3, с.28-30], організаційні й політико-правові основи визначення корупції.

Незважаючи на боротьбу з корупцією, яка велася впродовж існування людства, перемогти її практично ніде не вдавалося. Можливим було лише знизити рівень найбільш небезпечних злочинів. Причин тому було багато й залежали вони від конкретних історичних особливостей розвитку держави, але однією з них було те, що аж до Нового часу скрізь у світі, у тому числі й у Західній Європі, нормою поведінки було підношення дорогих подарунків, по суті — хабарів, самим правителям [5, с.21-22], які до того ж розглядали державну казну як власну.

Офіційні прояви корупції на території сучасної України зафіксовані у XI-XII ст. у Київській Русі, де дружинники, які виконували також функцію бюрократії, зловживали своїми службовими обов'язками. У період татарської орди хабарництво силовими методами усунув Батий. За часів Польщі хабарництво мало “середньоєвропейський” характер, і прояви його були незначними. Тоді від корумпованого королівського суду, який завжди ставав на бік багатшої сторони, постраждав сам Б. Хмельницький. Після його перемоги над Річчю Посполитою в Гетьманській державі почало процвітати хабарництво. Однак воно було значно меншим [3, с.28-29], аніж в Московській державі.

В Україні віднесення хабарництва до злочинних діянь відбулися лише наприкінці XV — на початку XVI ст.ст., коли воно набуло вигляду “годування”. У 1556 р. інститут “годування” було скасовано [5, с.21], але кругова порука й відсутність морального засудження хабарників у провінційних та столичних повітах, як і раніше, зберігалися.

Отже, першим напівлегальним проявом хабарництва було “годування” — інститут, при якому чиновництво “годувалось” (утримувалось) за рахунок населення відповідної території. Згодом такий стан речей почав зазнавати певних змін із централізацією держави та реформування управлінської системи у світлі її професіоналізації та переходу від тимчасової

служби до постійної, коли утримання службовців відбувалось за рахунок центру з державної казни. Склалася своєрідна ситуація, коли поряд із державним утриманням чиновників продовжує існувати (але вже як додаткові доходи) і приватна винагорода — “посул”. Проте такого роду винагороди продовжували вважатися соціально прийнятими [16, с.56] та виправдовувалися столітніми традиціями утримання чиновників за рахунок поборів від населення.

У Московській державі XV-XVII ст. з'являється перша система хабарництва, складовими якої були лихварство та власне хабарництво. Поняття “лихварство” — від слова “лихва”, що означає надлишок. Термін почав застосовуватись з XIV ст. і означав підкуп кого-небудь за певні дії, які порушували систему чинного законодавства держави. Відмінною рисою власне хабарництва була відсутність складу протиправних дій відповідно до існуючих законів, що, безумовно, і зменшувало ступінь відповідальності за це діяння [5, с.22]. Одним із перших законів, що визначив покарання за хабар суддів, став “Судовик” 1497 року.

До XVIII ст. корупція в Російській імперії ставала масовим явищем. Одним з перших, хто здивувався масштабам проникнення корупції в суспільство й у систему державного управління, був Петро I. Своїми указами він запровадив репресивні заходи, у тому числі й страту, для всіх, кого було помічено в корупційних махінаціях і зловживаннях. За історичними даними, було страчено за хабарництво сибірського губернатора князя Матвія Гагаріна, а через три роки — обер-фіскала (головного прокурора) Олексія Нестерова, який викривав Гагаріна.

У Російській імперії корупція тісно перепліталася з фаворитизмом. Історії відомі епізоди корупційної діяльності Олександра Меншикова, за що він неодноразово карався. Упродовж царювання династії Романових корупція була чималою статтею доходу і дрібних державних службовців, і сановників. Наприклад, елизаветинський канцлер Бестужев-Рюмін отримував за службу Російській імперії 7 тис. рублів на рік, а за послуги британській короні (як “агент впливу”) — 12 тис. рублів. [5, с.23]

У російському суспільстві мало не на генетичному рівні закріпилась норма, що служба в органах влади — це спосіб “прогодуватись”. Імператриця Катерина II в Указі від 18 червня 1762 р. зазначала зловживання владою державної бюрократії [3, с.30]. Україна, яка в той період входила до імперії, теж не була винятком.

Слід зазначити, що у дореволюційній Росії злочинцями вважались як “хабарник”, так і “хабародавець”. Окремим видом хабарництва було також “вимагання” грошей і подарунків за дії, що стосувались служби винуватого. Революція, яка відбулася нібито з метою розв’язання соціальних проблем, спричинила зростання хабарництва. Найжорстокіші репресії і винищення цілих “поколінь” бюрократичних еліт, наркомів і голів сільських рад не допомогли [2, с.1-10].

Корупція в російському суспільстві XIX ст. в найяскравіших фарбах проілюстрована в творах Є. Перцова “Мистецтво брати хабарі. Рукопис, знайдений в паперах Тяжалкіна, покійного титулярного радника” [19], М. Салтикова-Щедрина “Історії одного міста” [18], М. Гоголя “Ревізор” [21], “Мертві душі” [20] та ін. [1, с. 21]. Зокрема, Є. Перцов [19, с.26-39] навіть наводить класифікацію хабарництва: “натурою”, грошима, взаємними послугами.

Хабарництво не лише розкладало суспільство, але й загрозувало безпеці імперії. Про це свідчать події російсько-японської і Першої світової воєн. Наприклад, якщо чиновник приймав “подарунки” або грошову винагороду за дії, які належали до його функціональних обов’язків, і все виконував бездоганно, то такі дії називались “мздоїмством”, покарання за таке порушення було порівняно м’яким. Якщо “подарунок” отримували після виконання “замовлення”, то винуватець сплачував штраф, розмір якого не перевищував подвійної ціни подарунка-винагороди, а отримання винагороди до виконання певної дії вважалось більш серйозним порушенням, і за нього позбавляли посади.

Тогочасне французьке і бельгійське законодавство було більш ліберальним. Отримання матеріальної вдячності постфактум у цих країнах взагалі не було злочином. І навпаки, у кайзерівській Німеччині злочинцем вважався навіть поштар,

який взяв “на чай” [3, с.28-29]. Зміна державного устрою і форми правління Російської імперії в жовтні 1917 р. не усунула корупцію як явище, а отже, і необхідність боротьби з нею.

Декретом РНК РРФСР від 8 травня 1918 року “Про хабарництво” [17] було встановлено кримінальну відповідальність для осіб, що перебували на державні або громадській службі у вигляді позбавлення волі на термін не менше 5 років, поєднане з примусовими роботами на той же термін. Надалі відповідальність за хабарництво встановлювалася Кримінальними кодексами РРФСР 1922, 1926, 1960 рр. У цих законах регламентувалася відповідальність за отримання хабара, давання хабара, посередництво в хабарництві і провокацію хабара.

Жорсткі каральні заходи по боротьбі з корупцією увійшли до постійної практики радянської держави, особливо за часів Й. Сталіна, що вплинуло на зменшення корупції. Проте робити висновок про те, що в сталінський період в СРСР не було корупції, не можна. В умовах тоталітарної держави, де не було гласності й свободи слова, корупція припинила офіційне існування. Річ у тому, що на той час особливо виразно простежувався взаємозв'язок “влада і багатство”, причому багатство не в класичному розумінні цього поняття. У вищих ешелонах влади йшла запекла боротьба за місце у владних структурах, а не за можливість отримання хабарів. З'являється особливий вид корупції — система пільг та привілеїв для чиновників. Корупція почала проникати в усі ешелони влади, дискредитуючи її і вступаючи в суперечності з потребами суспільства.

З настанням періоду “хрущовської відлиги” приховувати масштаби корупції ставало дедалі складніше. Кримінальні справи, порушені по всій країні, показали, що корумпованими є не тільки чиновники, а й правоохоронна система — міліція, прокуратура, суди: злочинці турбувалися про те, що пізніше отримало назву “міліцейський дах”. І тому саме за Хрущова було впроваджено смертну кару за розкрадання соціалістичної власності в особливо великих розмірах. А в 1962 році до Кримінального кодексу повернули смертну кару за отримання хабара.

Проте приголомшливих масштабів корупція в СРСР набула в роки правління Л. Брежнєва. Вона стала невід'ємною частиною й умовою функціонування управлінського апарату, тіншової економіки, соціального розшарування суспільства й однією з причин деградації економічного й політичного життя. За 18 років правління Л. Брежнєва щорічний приріст національного доходу країни знизився з 9 до 2,6 %, а промислове виробництво — з 7,3 до 2,8 %.

Саме в останній період правління Л. Брежнєва хабарництво почало все ширше проникати й у такі сфери суспільства, як охорона здоров'я й освіта, чого раніше в СРСР практично не спостерігалось. [5, с.23-24]

Радянська ідеологія акцентувала уваги на тому, що корупція притаманна виключно капіталістичному суспільству (а отже, невластива соціалістичному), мало суто ідеологічний і пропагандистський характер. Про це свідчить і те, що деякі спеціальні юридичні енциклопедичні видання того часу взагалі не містили цього терміну, і лише останні видання (починаючи із середини 90-х років ХХ ст.) почали визначати корупцію як невід'ємний атрибут будь-якої держави, у тому числі й соціалістичної, наголошуючи на тому, що в СРСР корупція набула широких масштабів у так званій “застійний” період, коли загнивання і розкладання партійної і державної бюрократії супроводжувалися виведенням її з-під громадського контролю і критики [16, с.59].

Антикорупційна політика радянської влади, характерні особливості якої, на нашу думку, спричинили подальше поширення корупції і в незалежній Україні. Головними чинниками, що стали підґрунтям для розвитку і поширення корупції в Радянському Союзі та в країнах пострадянського простору, є:

- невизнання ні владою, ні науковцями того часу поняття “корупція” як проблеми, що притаманна будь-якому суспільству, у тому числі і соціалістичному. Наголошувалось, що це явище “... притаманне лише буржуазній державі і суспільству, де має місце експлуатація людини людиною, де державний апарат перебуває у підпорядкуванні монополій, де для цього закладені умови в самій економічній і політичній

системах капіталістичного суспільства”. Заперечення існування явища, відповідно, не викликало необхідності розвитку антикорупційної політики;

- якщо і були спроби боротьби з корупцією в державному апараті, то вели цю “боротьбу” виключно представники цього ж апарату, що не давало позитивних результатів;

- корупція в системі тоталітарного контролю, як показують дослідження, нерідко виступала єдиною можливістю впровадження ринкових відносин у планову економіку країни і в подальшому розвитку тіньової економіки.

Як зазначає Є. Невмержицький, [9] “... корупція у тоталітарних режимах неминуче стає тотальною”. А.С. Павленко зазначає, що в колишньому Радянському Союзі на хабарі витрачались мільярди карбованців на рік, а останні десятиліття існування СРСР, з виникненням “цеховиків” і тіньової економіки, підвищився рівень корумпованості держапарату, а отже, і масштаб корупції. В літературі поширена думка, що комуністична система розклася не тільки внаслідок краху її сумнівних “ідеалів”, а й унаслідок повного й остаточного корумпування її чиновницького апарату [22, с.380-381].

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. ознаменувалися тотальним переходом корупції в політичну площину, що супроводжувалось небувалим сплеском корупційних скандалів відносно перших осіб цілої низки держав. Так, в Італії у 1992 р. після десятирічної боротьби з мафією спеціальна комісія юристів у Мілані почала розслідування справи прем’єр-міністра Італії Беттіно Краксі. Як наслідок, було розкрито численні факти корупції у вищих ешелонах влади Італії. У 1994 року було порушено кримінальну справу за фактом хабарництва проти одного з ініціаторів операції “Чисті руки” прем’єр-міністра Італії Сильвіо Берлусконі. У 1995 року порушується кримінальна справа за зв’язки з мафією проти Джуліо Андреотті, який сім разів обирався на пост прем’єр-міністра Італії.

У свою чергу, асоціація аудиторів Японії в 1997 р. провела спеціальне дослідження, яке свідчить про виключно високий рівень корупції у японському діловому світі. Зокрема, п’ята частина із 1850 досліджуваних компаній в останні роки в тому

чи іншому вигляді була замішана в скандалах, пов'язаних з недотриманням ділової етики. Найчастіше це були порушення антимонопольного законодавства, а також зафіксовані в судовому порядку випадки хабарництва.

В Ізраїлі в кінці 90-х рр. пішов у відставку президент Езер Вейцман. За звинуваченням у корупції: в отриманні подарунків від свого друга, французького мільйонера Едуарда Саруссі в період між 1988 і 1993 рр., коли Вейцман був міністром науки Ізраїлю. Слідом за цим у корупції був звинувачений колишній прем'єр-міністр Ізраїлю Іхуд Барак. Одночасно проводилося розслідування за фактами порушень службової етики відносно попереднього прем'єр-міністра Ізраїлю Бен'яміна Нетаньяху.

Усе це ще раз вказує на те, що історія досить багата прикладами проявів корупції, що підтверджує поважний вік та неодмінну присутність цього явища в усіх людських культурах і цивілізаціях [7, с.14-15]. Слід зазначити, що корупція засуджувалася в усі часи, але це не завадило їй проникнути і в сучасне суспільство.

Бюрократичний апарат має в країні величезну владу і використовує її в своїх корисливих цілях. Корупція набула поширення в суспільстві, в неї втягнуті тією чи іншою мірою всі верстви суспільства. Вона перетворилася на норму життя, особливо у сфері бізнесу, політиці, державному управлінні. [5, с.25]

Висновки. Проведене дослідження дає змогу зробити такі висновки:

Провівши аналіз різних історичних епох, ми можемо констатувати, що корупція виникає одночасно із зародженням людської цивілізації і жодна із соціально-політичних і економічних систем не має повного імунітету до цього небезпечного явища — змінюються лише його обсяги і прояви, а також його можливості, що визначається ставленням до нього держави і суспільства.

Корупція існує там, де існує держава, а отже є її невід'ємною частиною. Тому для ефективної протидії корупції, насамперед, слід детально вивчити це явище, з'ясувати причини та умови його виникнення.

Список використаної літератури

1. Гаращук В.М. Актуальні проблеми боротьби з корупцією в Україні: монографія / В.М. Гаращук, А.О. Мухатаєв. — Х. : Право, 2010. — 144 с.
2. Гулемюк Л.Й. Теоретико-соціальний аналіз корупції як загрози національній безпеці України / Л.Й. Гулемюк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. — 2009. — № 2. — С. 1—10.
3. Корупція: теоретико-методологічні засади дослідження. — Львів, 2011. — 220 с.
4. Лавриненко І. Тендер на державу / І. Лавриненко // Експерт. — 2007. — № 28. — С. 15-19.
5. Клімова С.М. Організація запобігання та протидії корупції в Україні: навчальний посібник / С.М. Клімова, Т.В. Ковальова. — Х., 2012. — 283 с.
6. Сафоненко А. Визначення корупції — питання відкрите / Андрій Сафоненко. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.akmf.org.
7. Запобігання та протидія корупції: навчальний посібник / за ред. проф. А.М. Михненка. — К., 2010. — 360 с.
8. Аристотель. Політика // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://pstgu.ru/download/1180512155.aristotel.pdf>.
9. Невмержицький Є.В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії: монографія / Є.В. Невмержицький. — К., 2008. — 368 с.
10. Мельник М.І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії: [монографія] / М.І. Мельник. — К., 2001. — 304 с.
11. Кохан Г.В. Явище політичної корупції: теоретико-методологічний аналіз: монографія / Г.В. Кохан. — К., 2013. — 232 с.
12. Михальченко М. Корупція в Україні: політико-філософський аналіз: монографія / М. Михальченко, О. Михальченко, Є. Невмержицький. — К., 2010. — 615 с.
13. Кашуба Я.М. Корупція та відповідальність за корупційні діяння. — Львів, 2007. — 110 с.

14. Мельник М.І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії). – К., 2004. – 400 с.

15. Кузовков Ю. Мировая история коррупции / Ю. Кузовков. – М. : Анима-пресс, 2010. – 787 с.

16. Заблоцький Ю.П. Исторична ретроспектива протидії корупції, хабарництву і неправомірній вигоді в Україні // Митна справа : науково-аналітичний журнал / Нац. ун-т “Одеська юрид. акад.” ; ТОВ “Митна газета”. – Львів, 2015. – № 1 (97). – С. 53-61.

17. Декрет СНК РРФСР от 8 мая 1918 года “О взяточничестве” [Электронный ресурс] // Декреты Советской власти. Том II. 17 марта – 10 июля 1918 г. М.: Гос. издат-во политической литературы, 1959. – Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/DEKRET/18-05-08.htm>.

18. История одного города / М.Е. Салтыков (Щедрин): Фолио; Харьков; 2009

19. Перцов Э.П. Искусство брать взятки. Рукопись, найденная в бумагах Тяжалкина, умершего титулярного советника. – Санкт-Петербург: В Типографии Н. Греча, 1830. XI, 74 с. – Репринтное воспроизведение издание 1830 г. – М., 2015. – XI, 74 с. / Э.П. Перцов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

http://accountology.ucoz.ru/load/publicistika/percov_ah_iskusstvo_brat_vzjatki_rukopis_najdennaja_v_bumagakh_tjazhalkina_umerшего_tituljarnogo_sovetnika_spb_1830/35-1-0-4481.

20. Гоголь Н.В. Мертвые души. Поэма. / Н. В. Гоголь. – М.: Сов. Россия, 1988.

21. Гоголь Н.В. Ревизор. Комедия в пяти действиях. – М.: “Детская литература”, 1980. – 168 с.

22. Павленко С.О. Основні етапи боротьби з хабарництвом: історичний аспект / С. О.Павленко // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України, № 2. – К, 2013. – С. 373-382.